

ODKAZ ROKU 1968

MILAN HÜBL*

Na prahu roku 1978 bych chtěl jako jeden z aktivních účastníků a historik k tomu vyslovit několik úvah o příčinách pohybu ve společnosti i o okolnostech, za kterých formoval a prosazoval progresivní proud v Komunistické straně Československa polednovou politiku, oč při tom usiloval, jaké překážky se mu stavěly do cesty a proč ve své snaze neuspěl. A v čem z odstupu 10 let vidím trvajících a trvalý odkaz pohybu z roku 1968 pro současnost.

Co jsme chtěli?

Hluboká celospolečenská krize, vyvolaná chybnou politickou koncepcí a praxí Novotného vedení nutně vedla k názorové polaritě uvnitř KSČ a v celé společnosti. Mezi komunisty se třídily názory na příčiny krize i cesty k jejímu překonání. Projevoval se proud, chtějící konzervovat daný stav, i za cenu použití mocenských potlačovacích prostředků a umlčením každého kritického hlasu. Druhý pól myšlení a jednání představovali ti, kdo si uvědomovali nutnost změn a překonání krize politickými opatřeními, dostali dobové označení progresisté, progresivní proud v KSČ. První nezbytnou podmínkou jakékoliv změny bylo personální přetvoření vedoucích orgánů strany a pak i státu. Když byl odvolán Novotný z funkce Prvního tajemníka a jeho nástupcem zvolen Alexander Dubček, mnohým se to jevílo jako

malý «palácový převrat» bez hlubšího dosahu. Teprve když následovaly další personální změny*, stávalo se jasnějším, že jsou v proudu dalekosáhlejší změny. To již byla zaktivizována značná část před tím malátné strany i širší kruhy veřejnosti.

Jak název «akční» sám říkal, měl program řešit problémy dané chvíle a připravovat půdu pro řešení problémů dlouhodobé povahy a strukturálního rázu. V charakterizaci situace vycházel Akční program z toho, že československá společnost vstoupila do fáze sblížení všech sociálních skupin, kdy se přežily staré metody řízení a organizace společnosti, její ekonomiky a kultury. Proklamoval a hned i dával «široký prostor pro společenskou iniciativu, otevřenou výměnu názorů a demokratizaci celého společenského a politického systému». Akční program vyslovoval tezi, že politické deformace, pro něž se revoluční diktatura zvrhávala v byrokratismus, byly překážkou dalšího vývoje na všech úsecích. Právě z obav o další osudy socialismu, jeho humanistické poslání a lidskou tvář vycházely návrhy na strukturální přeměny života společnosti i strany. Nedostatečný rozvoj socialistického demokratismu ve straně, zakřikování a potlačování kritiky brzdilo aktivitu a znemožňovalo rychlou, včasnou a důslednou nápravu. Násobilo to srůstání stranického a státního řízení a monopolní postavení některých článků.

Akční program vyhlášoval nutnost připravit novou ústavu republiky a v jejím duchu přebudovat celý právní řád tak, aby byla zajištěna plná rovnoprávnost občanů, jejich práva, stejně tak jako práva národů a národností, obývajících republiku. Ústavní zákon o Federaci, přijatý 27. října 1968 byl jediným realizovaným právním aktem z celého souboru, nebyla již však přijata ústava Federace a

* Článek byl uveřejněn v týdeníku KS Itálie «Rinascita», 20. ledna 1978, č. 3. Přetiskujeme se souhlasem redakce, ale bez vědomí autora.

obou národních republik, ani další akty v oboru trestního, občanského práva a další. Jeden z nejzávažnějších postulátů Akčního programu představoval požadavek dělby a kontroly moci, aby nikde v celém ekonomickém a politickém systému a jeho mechanismech nedocházelo k takovému soustředění moci v jednom článku, aparátu, nebo v rukou jednotlivce, které by znemožňovalo odhalení chyb a přehmatů. Jen tam, kde jsou pravomoci rozděleny a existuje soustava vzájemné kontroly jsou dány záruky před zneužitím moci. Akční program rozděloval bezpečnost na dvě samostatné složky-veřejnou a státní. Tento aparát nesmí být zaměřován a používán k řešení vnitropolitických otázek a rozporů socialistické společnosti.

Není mým úmyslem reprodukovat všechny body programu, který měl 63 stránek. Připomenu pro dokreslení ještě dva důležité body. Akční program o vědě a kultuře zajišťoval této oblasti duchovní činnosti autonomní postavení bez vnějších zásahů a direktiv a zbavoval vědecké časopisy, díla, časopisy cenzury, což se vztahovalo i na masové sdělovací prostředky. Přijímání na střední a vysoké školy se mělo řídit a také řídit nadáním a vlastními předpoklady ke studiu. Přístup k zahraniční literatuře a časopisům byl zbaven předchozích omezení, stejně jako možnost studijních cest, stáží a praxí v zahraničí. A každý občan měl právo na pas a cesty do zahraničí (byť valutová situace státu omezovala přiděl valut).

Zahraněční politiku republiky formuloval Akční program jako politiku socialistického státu ve společenství, které nechce rušit, ale zdokonalovat tak, aby plně odpovídalo proklamovaným zásadám vzájemné úcty, respektování svrchovanosti, rovnoprávnosti a solidarity jak v RVHP, tak ve Varšavské smlouvě. Nový byl akcent na aktivější evropskou politiku a vlastní iniciativu. Byly učiněny první kroky k navázání normálních diplomatických styků s NSR. O naléhavosti tohoto kroku polednové politiky svědčí, že jej nakonec realizovala ta garnitura, která polednovou politiku zatracovala za tuto iniciativu jako národní zradu a zpronevěřování se spojeneckým závazkům. Stejně tak musela pokračovat v urovnávání sporných otázek s Rakouskem.

Tyto a další požadavky Akčního programu začaly být neprodleně uváděny v život ve složitých podmínkách, kdy ani Dubčekovo vedení nemohlo být vzhledem k mocenským poměrům politicky homogenní. Uskutečňované přeměny neměly a nemohly být pouhým překonáním jednostrannosti a negativních rysů předchozích fází revoluce, ale především měly přinést nový soulad do života celé společnosti. Dějiny revolucí včetně klasické anglické a francouzské znají málo případů, aby tak složitá věc jako je přeměna revoluční moci – od počátečních omezení, vyvolaných sociálními konflikty a politickými srážkami – v moc vrcholně demokratickou a demokratičtější než byla ta, jež revoluci předcházela, probíhala, pokud možno, bez přílišných vnitřních otřesů a vnějších konfliktů. Snahou bylo vytýčovat takové postupné cíle, které by nepřesahovaly možnosti daného období a po jejich dosažení postupovat dále k hlubším přeměnám. Demokratická pravidla hry nebyla však všemi plně respektována a konzervativní síly jich chtěly používat ve svůj prospěch. Vyřazení části občanů z platnosti těchto regulí by

vnášelo pochyby o jejich účinnosti i mohlo vyvolat řetězovou reakci dalších reglementací. V tom bylo úskalí situace, které však bylo při podpoře aktivně projevované této politice převážnou většinou občanstva zvládnutelné a vnitřní vývoj směřoval ke stabilizaci této politiky.

Komunistická strana Československa, která se v obrodném procesu sama obrozovala, prožívala nesporně jedno z nejlepších období plné, čínorodé aktivity. Některé ukvapenosti a krajnosti v diskusi a návrzích byly zpravidla vedeny snahou vyvést stranu i společnost z hluboké stagnace a nelze jim zpětně a dodatečně přikládat zlé úmysly a nekalé záměry. Netrpělivost a jednostrannost byla trestem za hříchy předchozího období bez možnosti otevřené a svobodné výměny názorů. Požadavek mimořádného sjezdu vyplýval z hluboké vnitřní potřeby svobodně zvolit nové vedení, které by bylo spolehlivou zárukou důsledné realizace «polednové politiky». Návrh nových stanov KSC, připravený ke sjezdu, zaváděl tajné volby do všech orgánů strany od základní organizace až po ÚV a jeho předsednictvo. Stanovil pravidla svobodné diskuse – začala být praktikována již na okresních konferencích v březnu a červnu 1968. Po diskusi se menšina měla podřizovat většině s právem ponechat si názor a později požadovat na základě nových poznatků opětné posouzení dané otázky. Volené orgány měly být v celé KSC rozhodujícím činitelem, úředníci aparátu měli za úkol provádět usnesení a ne naopak, aby aparáty ovládaly celý vnitřní život strany a vnucovaly členstvu svou vůli. Mimořádný XIV. sjezd, svolaný na 9. září 1968 měl schválit nové stanoviny a zvolit nový ÚV a předsednictvo a tím ukončit provizorium polednové doby.

Na odpor se tomu stavěly síly konzervativní, usilující zpočátku zachovat maximum starého z předlednové doby a potom, když ztrácely vliv a možnosti mocenského působení, stala se jejich programem restaurace – obnova starých «pořádků». Průběh mimořádných členských schůzí okresních a krajských konferencí, které volily sjezdové delegáty ukázal jasně, v jaké jsou nepatrné menšině. Pochopily, že nemají šanci zvrátit vývoj na sjezdu v otevřené diskusi a politickém střetnutí a nezbývalo jim než buď vzít na vědomí předpokládané výsledky sjezdu nebo se pokusit sjezdu zabránit – ne vlastními silami, na to jim už nestačily, ale vnějším vojenským zásahem. Tehdy vytvořily legendu o hrozícím vítězství kontrarevoluce a inspirovaly vojenský zásah 5 zemí Varšavské smlouvy. Zpětně se často diskutuje, proč Dubčekovo vedení dost neodhadlo nebezpečí intervence. Vytýkal mu to později i Gustáv Husák, přesto, že sám ještě 20. srpna 1968 vystoupil na veřejném shromáždění způsobem, který v nejmenším nesvědčil o tom, že on by si byl takového nebezpečí jen několik hodin před akcí vůbec vědom.

Intervence měla zabránit konání mimořádného XIV. sjezdu. 21. srpen 1968 způsobil, že se delegáti sjezdu urychleně sešli ve Vysočanech a přijali kvalifikovaným počtem hlasů opatření na podporu usnesení předsednictva z osudné noci, které odmítalo vstup vojsk bez vědomí prezidenta republiky a předsedy vlády a prvního tajemníka ÚV KSC jako akt odporující mezinárodnímu právu a všem zásadám vztahů mezi socialistickými státy. Jednání Vysočanského sjezdu přispělo k osvobo-

zení internovaných předsedů vlády a parlamentu, prvního tajemníka KSČ a dalších činitelů, jimž hrozil úděl maďarských vůdců z roku 1956. Pod tlakem domácí i zahraniční veřejnosti byli propuštěni, ale před návratem z Moskvy podepsali s výjimkou F. Kriegla, který k jednání nebyl připuštěn, t. zv. moskevský protokol, který jim svazoval ruce. Intervence tak popřela ujištění dávaná ještě ve Varšavském dopise (15-7-1968), že nemají v úmyslu zasahovat do vnitřních věcí Československa a porušovat principy rovnoprávnosti a samostatnosti. Sami vyvrátili ujištění, že nechtějí vystupovat jako představitelé včerejška, bránící v nápravě chyb a nedostatků. Zákrok byl v rozporu s prohlášením sovětské vlády ze 30. října 1956 o zásadách vztahů mezi socialistickými státy. A Závěrečný akt z Helsinek zpětně zatratil tento akt intervence jako čin, odporující vztahům mezi nezávislými státy.

Proč jsme neuspěli?

Tuto otázku si kladou mnozí, nejen komunisté, ale i socialisté, demokraté a další. Amatéri i profesionálové, lidé bezprostředně angažovaní a bezděční diváci. Odpovědí bylo vysloveno mnoho a jak u tak složitého jevu ani jinak být nemůže, jsou nejednou přímo protichůdné. Z mnohých výkladů uveďme alespoň některé: «Přišli včas», aby zabránili kontrarevoluci?, jak tvrdí oficiální verze nejednou z těchže úst, která dříve říkala «nikdo je sem nezval!». Zavinili to komunističtí intelektuálové svým přílišným radikalismem a maximalismem svých požadavků? Vždyť i mezi intelektuály byli mnozí, kteří si byli vědomi úskalí situace a omezených možností geografické polohy! Zavinila to netrpělivá mládež, která nebyla dost varována před možnými důsledky? Nebo snad novináři, málo uvážlivě tisknouce krajní stanoviska a nereálné požadavky? Nebo všichni dnes vyloučení komunisté podceňující nebezpečí intervence a proto nevarující dost důrazně před nedozírnými důsledky? Zavinilo to Dubčekovo vedení svou nejednotou a z ní vyplývající váhavostí a nerozhodností? Nebo Dubček sám, při vši humanitě a osobní slušnosti postrádající vlastnosti cílevědomého vůdce, vědomého si osudovosti chvíle a povinností jaké z toho pro něj vyplývají? Či snad dějinné selhání celého národa?

Každé hnutí, které bylo poraženo, prochází diskusí o chybách na známé thema «Kdo byl vinen?». Pozitivní jsou takové diskuse tehdy, nezvrhnou-li se v hledání obětího beránka, vyřizování osobních účtů a nejsou-li jen odrazovým můstkem pro uplatnění osobních ambicí. A jsou-li vedeny klidným, věcným tónem, bez emocí a hysterie. Pro historika je samozřejmou povinností přistupovat k dějinným jevům v celé jejich podmíněnosti a složitosti a nehledat jedinou příčinu k objasnění jevů s mnoha zámky. Tam nepomůže žádný dějinný paklíč.

Historie roku 1968 měla svůj prolog v roce 1956. V Československu tehdy začal pohyb, vyvolaný XX. sjezdem KSSS, který odumřel dříve než mohl nabýt na síle a cílevědomosti pro neujasněnost záměrů a nekoordinovanost postupu základních proudů, které mu mohly dodávat energii (rehabilitace, Slovensko, mimořádný sjezd). Pol-

ský «pazdziernik» se proti tomu vyznačoval vnější cílevědomostí i rozhodností, jak se zračila v nástupním Gomulkově projevu i jednání. Poláci tehdy za podpory Číny odvrátili hrozící vojenský zásah sovětských jednotek, trvale přítomných v zemi. Gomulkovo vedení obratně udržovalo pohyb v mezích a vyhnulo se ozbrojenému střetnutí. Když nadšení vychladlo, zůstala poloprázdná slupka neuskutečněných hesel. Nepřekonaná minulost znásobila příčiny, pro které vznikla krize z roku 1956 a v prosinci 1970 byl pozdvižením lidu Gomulka smeten. Ukázalo se, že postupným reformám shora, nejsou-li podporovány zdola, hrozí degenerace a zaběhnutí do písku.

Maďarsko v roce 1956 vyzkoušelo téměř všechno z toho, co někteří z dnešních kritiků dodatečně radí «pražskému jaru». Nagyovo vedení zrušilo monolitní systém vlády jedné strany, povolilo obnovení sociální demokracie a agrární strany a jejich zástupce přibralo do koaliční vlády. Když touto «rozhodností» přivolalo obnovenou intervenci ohlásila Nagyova vláda vystoupení z Varšavského paktu, proklamovala neutralitu a obrátila se o pomoc k OSN. Vyzvala k obraně země. Organizovaný odpor trval několik hodin. Generální stávka trvala dva měsíce. Pomoc odnikud nepřišla. Následovalo období krvavých represí s deportacemi a masovou emigrací.

Dějinné dilemma takových osamocených experimentů ukazuje příklad Polska i Maďarska z roku 1956. Dílčí reformy se zabíhají do písku, rozhodný postup naráží na «mantinely», nedbá-li jich, tak ztroskotá. Limity, jaké malé zemi ukládá zeměpisná poloha, mezinárodní konstelace sil a bipolarita světa nelze zatím jednotlivě překonat. Současný pohyb ve více zemích by mohl mít mnohem větší šanci na úspěch, protože by i u vedoucích kruhů velmocí posiloval tendenci brát více v úvahu zájmy menších zemí a chápat neudržitelnost starých forem vzájemných vztahů a nutnost modernizace jejich vnitřní politiky tak, aby se i představitelé velmocí naučili respektovat své partnery a chápat jejich potřeby ve vlastním zájmu, aby mohli předcházet permanentně se opakující a narůstající konflikty. Jedině «viribus unitis!».

Odkaz roku 1968

Jsem přesvědčen, že permanentně se opakující problémy a krize s konflikty si vynutí hledat a najít řešení. Jakmile takový stav nastane budou hledající sahat po inspiraci do roku 1968. Trauma z nezdaru zatím ještě působí, ale přichází již nová generace, která «pražské jaro» aktivně neprožila. Není tak traumatizována, zato ji však z nezkušenosti hrozí opakování stejných chyb, jako se z netrpělivosti dopouštěla její předchozí generační vlna, která mezitím vstupuje do středního věku. Vracet se do roku 1968 pro poučení a zkušenosti neznamená, že by bylo možné řešit současné problémy prostým návratem k bodu, kdy organický vývoj byl přerušen a pouze navázat přetrženou nit. Léta t. zv. konsolidace zanechala ve vědomí všech generací nemálo následků až po heslo «nemyslím, proto jsem». Inspirovat může tehdejší svoboda tisku a projevu stejně jako vědomí, jaké výsledky má opilství touto svobodou, živý politický dialog ve veřejnosti i mezi veřejností a mocí,

oživený parlament, podniková samospráva, rozvoj věd a umění a jistě i mnoho dalšího.

Odkaz minulosti se stává aktivní politickou silou ve všech dobách. V československých dějinách ku př. odkaz roku 1848-49 přes porážku revoluce a zklamání národních i demokratických aspirací provázal náš veřejný život od generace «osmašedesátníků» až po dosažení nezávislosti 28. října 1918, což si znovu připomeneme v tomto roce, který je současně i rokem 60. výročí vzniku Československé republiky. Také odkaz toho nejlepšího, co přinesl rok 1968 bude působit na myšlení a jednání lidu tak dlouho, dokud se nevstřebá do tkáně obrozené společnosti. Aktivita, kterou vyvinuli «osmašedesátníci» tvoří latentní energii všech dalších snah o obrození socialismu v naší zemi. Tak bude nejlépe naplněn odkaz roku 1968 a pak teprve vejde do dějin jako něco, co už jen bylo.

Jiří Hájek o «Jaru 1968»

Jiří Hájek poskytl pro první letošní číslo časopisu «Der Spiegel» interview, z něž jsme pro čtenáře «Listů» přeložili tu část, v níž odpověděl na otázky týkající se «pražského jara»:

S: Uplynulo 10 let od chvíle, kdy ve vedení KSČ vystřídal Antonína Novotného Alexander Dubček, a kdy začal jeden z nejzajímavějších experimentů dnešního socialismu, «pražské jaro». Co z něj zůstalo?

Hájek: «Především idea socialismu s lidskou tváří. Idea, že pro pokrokový vývoj společnosti musí být institucionalizovány a garantovány jak demokracie tak lidská práva».

S: Že z «pražského jara» zůstala jen idea, bylo již dříve konstatováno. Mohlo se podle Vašeho mínění zabránit intervenci ze srpna 1968?

Hájek: «Těžko říci. Podle mého mínění činilo Dubčekovo vedení vše pro to, aby bylo násilné konfrontaci zabráněno. Kdo může vědět, bylo-li to vůbec možné? Věděli jsme málo o postupu uvažování našich sovětských spojenců!».

S: Jak by se byly věci vyvíjely bez intervence?

Hájek: «Nepředstavovali jsme si žádný idylický vývoj. Byli jsme si vědomi, že budeme muset vést boj na dvou frontách – nejen proti stalinistům, ale i proti určitým extrémním silám, které si představovaly demokratický vývoj „bez hranic“».

S: Co to znamená konkrétně?

Hájek: «Nesmělo se ztrácet ze zřetele, že náš demokratizační proces probíhal v určitých geopolitických a historických podmínkách. Měl jsem tenkrát strach, že někteří přátelé na tyto podmínky přestávají myslet. Nebyli početní, ale přece jen: šlo o proces kvašení, který měl v sobě určité elementy exploze».

S: Pokládáte jako explozivní požadavek stranického pluralismu?

Hájek: «Ano. Bylo realistické držet pluralismus v rámci Národní fronty. To nevyklučovalo stávající strany, avšak znemožňovalo vznik stran nových».

S: Sám jste byl sociální demokrat, který teprve sloučením v roce 1948 přešel do komunistické strany. Poskytoval reformní komunismus roku 1968 nějakou možnost obnovení sociální demokracie?

Hájek: «Podle mého mínění nikoliv. Naše historická a geopolitická pozice neposkytovala žádný prostor pro obnovení sociálně demokratické strany. Často jsem o tom své přátele tenkrát přesvědčoval, a také teď, při pohledu nazpět, nemohu změnit svůj tehdejší názor».

S: V průběhu «pražského jara» objevily se v hospodářství některé příznaky, které signalizovaly nebezpečí stagnace. Mohlo reformní státní a stranické vedení přestat trvat trávající nesplněná očekávání?

Hájek: «Strana a její vedení získaly důvěru, jakou neměly nikdy předtím. S touto důvěrou a s čestností našeho usilování byli bychom s to překonat i určité hospodářské slabosti. A konečně – nejsem sice žádný hospodářský expert, ale myslím, že právě v roce 1968 až do vojenské intervence objevila se vzestupná linie i pokud šlo o hospodářství».

S: Po vojenské intervenci pronesl jste jako zahraniční ministr významnou řeč v Radě bezpečnosti OSN. Měl svět, především západní velmoci, na intervenci reagovat jinak než jak mohl a musel?

Hájek: «Neočekávali jsme, že západní velmoci budou jednat jinak než jak jednaly. Měl jsem v dubnu 1968 v Mariánských Lázních rozhovor s Henry Kissingerem. Potvrdil mi jen, že se stávající rozdělení světa oboustranně pokládá za prvek stability na základě mírové koexistence. A že každé porušení této rovnováhy muselo by přinést nedozírné následky».

S: Leccos dosvědčuje, že rozhodnutí o intervenci nepadlo v Moskvě jednomyslně. Kdo byl podle Vašeho mínění hnací silou intervence?

Hájek: «Právě ta okolnost, že podle toho, co jsme věděli, nebylo vedení v Moskvě od počátku rozhodnuto intervenovat, dávala nám jistou naději. Očekávali jsem rozumnější politiku, očekávali jsme, že budeme chráněni před násilným zásahem, až se ukáže, že náš demokratizační proces neruší kontinuitu našich spojeneckých závazků».

S: A to se bohužel ukázalo jako omyl.

Hájek: «Máte pravdu, to se ukázalo jako iluze».

S: Poznávají se čs. reformní komunisté ve vývoji, který se od nějaké doby označuje jako eurokomunismus? Co je spojuje s programem komunistických stran Itálie, Francie nebo Španělska?

Hájek: «Především myšlenka, že v průmyslově rozvinutých zemích a společnostech nemůže socialismus fungovat bez demokracie. To nás konečně spojuje i s Rosou Luxemburgovou. Právě ve «Spiegelu» jsem nedávno četl v článku profesora Havemanna její citáty o ruské revoluci, které sám ve svých pracích používám».

S: Má eurokomunismus vůbec nějakou šanci v oblasti sovětské velmocenské dominance?

Hájek: «Teoreticky si lze tuto šanci představit».